

ESZMETÖREDÉKEK

SZÁSZ KÁROLY

(1829–1929)

Egy nagy szellemi multú családnak reáharuló súlyos erkölcsi tehertételével, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Gyulai, Tompa köréből indul ki Szász Károlynak az életútja s majdnem nyolc évtizeden csavarodik át változatos kanyarulatokkal oly mozgalmas és viharos korszakokon keresztül, amikor „fiatalok hirtelen öszültek meg“. A kanyarodók állomás helyein a mathematika tanítójának, utászhonvédeknek, bujdosónak, teológusnak, tanárnak, lelkésznek, országgyűlési képviselőnek, pestmegyei, jászkunsági tanfelügyelőnek, Trefort mellett miniszteri osztálytanácsosnak látjuk. Mint ilyen a protestáns, a görögkeleti szerb és a zsidó ügyek, a kir. tudományegyetemek, a műegyetem, a reáliskolák ügyeit intéző szakember. Végül református püspök. Szegeddel három ízben találkozik. 1849-ben utászhonvédként vesz részt a várost védő sáncok megerősítésében, 1876-ban a szegedi Dugonics-szobor leleplezésére alkalmi ódát ír, s 1880-ban kiadja a szegedi *Arvízkönyvet*. Szász Károly, mint kultúrpolitikus, a legerősebb pillére annak a Trefort által megkezdett munkának, hogy a gimnáziumi nevelésügy államivá váljék, s midőn úgy a protestánság, mint a római katolikuság pergő tűz alá veszi a tervezetet: Szász Károly, egyéniségét veti oda, hogy rajta mint hídon a két, vele ellentétes elv összetállalkozzék abban a magasabb felfogásban, hogy a nemzeti haladás egyetemes célja alá rendelje mindegyik egyház a maga külön érdekeit. Heroldja annak a legmodernebb pedagógiai iránynak, hogy a közoktatásnak a legalsóbb foktól a legfelsőbbig egyesítenie kell a humánus és reális irányzatot. Publicista, aki népszerűsíti az elvont gondolatot s gyakorlati kivitelre érleli az eszmét. Nemes lélek, – elkallódott tehetségeket keres és munkateret biztosít nekik. Erkölcsi egyéniség, a püspökséget vállalni nem akarja s csak Tisza Kálmán győzi meg, hogy a püspöki szélesebb hatáskörben több módja és alkalmja lesz egyháza és hazája ügyeit szolgálni, s azért a gondviselés ujjmutatását követnie kell s kötelessége a püspöki széket elfoglalni. Fenkölt gondolkodású, – mikor költői beszélye a pályázaton elbukik Arany János *Toldija* mellett, lelkesen köszönti Aranyt. Hisz az ő „bukása a magyar költészet győzelmét jelenti“. Mikor a nagykőrösi gimnázium magyar irodalmi tanszékére tanárnak megválasztják: helyét átengedi ARANYnak s ő a matematika tanára lesz. Szász Károlynak szerteágazó, kanyarulatokkal megrakott életútjait a hazaszeretet érzése foglalja egységbe. Ez az erős érzés Szász Károlynak, az embernek és az írónak tápláló gyökere, munkájának irányítója. Gyermekek számára írt verseitől kezdve szavaló könyvében, tankönyveiben, Verne-fordításain; esztétikai munkáin és kultúrpolitizatain át a Dante-fordításig hazájának kíván szolgálni. Rea is állanak Deák-ódájának a szavai:

... mint delejtű fordul csillagához,
S mozdulatának egy irányt az ad:
Ő mindig egyet nézett, – a hazát!

Ekkép szökken az ember alakja az évtizedeknek eléje került árnyai fölé.

*

Ha viszont az íróat tekintjük, látjuk, nem kizárólagos írói egyéniség ad jelentőséget munkáinak, mint inkább szokatlan nagy arányú munkatere, tevékenysége, sokoldalúsága, munkamennyisége jelenti őt.

Írói tevékenysége hatalmasan szerteágazó terebélyes fát mutat, s ennek számtalan gyümölcse fedezi el emberi alakját. Sokoldalú rés termékeny, de ez tudásának nem annyira a mélység, mint inkább szélesség irányában való méreteit mutatja. Lirai hatásokra dallal felel, az irodalmiakra epikával, drámával, esztétikai dolgozatokkal. Lirájának azonban nincsen sajátos, kizárólag nála található egyéni íze. Önálló epikai műveinek nincsenek ARANY János-i méretei, eredeti sajátosságai. Írói önfegyelmű és átfogó erejének hiányossága alig egy-két önálló jelentőségű epikai és drámai épület megalkotására képesíti s inkább csak az a céltudatosság adja meg e munkák irodalmi értékét, hogy a kapcsolatot a nemzeti múlttal megőrizze. Irodalomtörténeti és esztétikai munkái, kultúrpolitizatai (*Schiller, Horatius, A világirodalom eposzairól, az Ember tragédiájáról, a tragikai fel-fogásról, a műfordítás elveiről, könyvtárainkról stb.*) jobbára az alkalom és tanulmány szülöttei, – inkább meglévő igazságot magyaráznak, mint új igazságot fedeznek fel, inkább népszerűsítők és rendszerezők, mint kutatók és elemzők. Mintegy a visszhang embere ő s mint ilyen másodlagos jelentőségű tulajdonságokat mutat, – de nemes visszhang, sokkal finomultabb ízlésű és átfogóbb tudású, semhogy ne rendkívüli szellemeknek hatását verje vissza.

Lirája a „jó“, nem a „nagy“ költőt mutatja. Arany János akkép jellemzi költeményeit, hogy „virágok,

amelyeket félig a természet, félig a mesterség nevel⁴. A rímszerzés örömeiben néha elbocsátja a *szébb* gondolatot, – aranyrácsú kalitkát készít, de nem fog beléje arany madarat. A szürke ihlet-alkalmat nem különösebb egyéni szépségű mohákban jelenteti meg. Képei madarak, de kötött szárnyakkal. Benyomásai tóba ejtett kavicsok, amelyek könnyedén elsimuló karikákra borzolják csak a víz felszínét. A benyomás nem merül le benne egy mindenki mástól elkülönült egyéni élet művészi mélységeibe. Könnyen-hangolódásának maga is tudatában van:

Amit láttam, átérezve,
Le is írtam abb' a percbe,
Hogy az első benyomásban
Azután is mindig lássam.

Lelki életének alig vannak oly viharai, amelyek sajátosan az övéi s nincs olyan új kifejező képessége, hogy éreznők: ezt csak tőle hallottuk így. Nála nagy egyéniség nem tartja össze a különféle benyomásokat, – átfogó gondolatok nem éreztetnek világviszonyt. A dal nála nem oly lelki folyamat finom hullámverése, amely minden legkisebb parányában is arc érzelmi élet áradásának egész tengermélységét és határtalanságát sejtetné. Műízlése azonban visszatartja, hogy költészete „kelmeiséggé” váljék, férfias egyénisége mindig komoly hangnemre húzza fel hárfáját, amelyen családi és vallásos élményeinek kifejezésére mélyzengésű, érzelmes és meghitt alaphangot s hazafias érzésének ódai lendületet ad. Egyre gazdagodó és átfogóbbá váló gondolatvilága, a műfordításokkal lelkébe vonuló irodalmi hatások és a föllendülésekre sarkaló ünnepi alkalmak kiváltkép későbbi éveiben oly gyümölcsöket érleltetnek vele, amelyek az Arany és Petőfi költészetéből kisarjadt lírának legszebb gyümölcsői közé tartoznak s e gyümölcsök ízében mindig együtt érezzük az emelkedett lelkületű embert és a nemes ízlésű költőt. Költészetét ő maga egyik szép strófájában így jellemzi:

Ó jártam én is útaid, Költészet!
Bolyongtam fűbe bújt ösvényiden!
Ott raktam én is egy kicsinyke fészket,
Melyből dalok szálltak föl szelíden!
Pásztor-tüzeckém, – mit csillagnak nézett
A bujdosó az est sötétiben –
A nagyvilágok éjbe alkonyadtán
Egy eltévedtnek enyhülést adott tán! ...

*

Epikája az Aranyénak mellékhatása. Nem az a folyam, amelyik a maga forrásán nő fel és válik külön jelentőségűvé, hanem egy nagy és imponáló folyamnak többszöri kiágazása. Csak a tárgya más, mint az Aranyé, de anyagválasztása, költői látása és kidolgozási módja az övével a leggyökeresebben rokon. Ugyanaz a víz, csak más folyással és más mederben. Szász Károly, aki annyi epikus művet ismert, aki tisztában volt a kompozíció, érdekkeltés, jellemfestés követelményeivel: nem tudott egyetlen kifogástalan epikai művet sem alkotni. Egységes epikai levegőt csak *Salamonjában* sikerült teremtenie. Egyébként mindenütt zavarja a műélvezetet, hogy az események szerzetlenül, körképszerűen vonulnak fel. A gondos tanulmányon alapuló korfestés, az előadás lendületessége és elevensége, a nyelv zengzetessége nem kisebbíti azt a benyomást, ahogy az író epikai szeme csak a felületet érinti, s nem a mélységbe látó, – az övé nem a zseniális intuitív erő, hanem ennek, habár nemes, de halovány mása. *Salamonjában* annyira nyomról-nyomra követi a krónikák vonatkozó helyeit, hogy a fantázia nem szabadon fejleszti ki a mesét, hanem a krónika-anyag irányítja a fantáziát. A finoman sejtető beszédek és jelzések Arany iskolájára vallanak, s nem egy alakon megismerszik más epikus műbeli alakokkal való rokonsága. Lélektani hézagok, sőt határozott szervi hibák az alakok megkonstruálásában itt is akadnak, épp úgy lélektani ellentmondások is. Salamonnak a koronához való, belső szenvedélynélküli, önfejű ragaszkodása nincsen kellő epikai súlyban a belőle következett eredményekkel. Hiányzik az íróból az a teremtő szenvedély, amely belső hevet, mélyebb jellemzést és egységesebb cselekményátfogást adhatna. Másrészt a műnek csak elgondolt de nem megvalósított nagyarányúsága van. Talán kedvezőbben ítélnénk ez Arany iskolájából való aránylagosan legjobb műről, ha nem az Arany János által adott mértékkel mérnénk önkéntelenül is. De vannak a *Salamonban* olyan részletek, amelyek az író epikai magaslaton mutatják. Ilyen a palotaégés leírása, Bátor Opos halála. Vagy amikor Salamon megkoronázásakor jelzi a koronázásban rejtőző gyászos következményeket. Salamon anyja látja, hogy

Viszik ám koronát a fia fejéhez,
De minden rubinja vérrel veritékez,
De minden gyémántban lángoló könny reszket, –
Meginogni látja rajta a keresztet.

*

Legkiválóbbnak műfordításaiban érezzük. Ő az első nagystílú magyar műfordító. Magyar nyelve itt oly finoman hajlik, mint a legkitünőbb acélpenge, fényt kap, mint a patinás fény, zengővé válik, mint egy hangszer. Az Arany János-i formahatások, műgond, nyelvszínezés a műfordítóban olvadtak fel a legteljesebben és a legegényibben. Ő a nagy szellemi Proteus, aki egykép tudott Goethe, Moore, Shakespeare, Molière, Dante lenni. A *Hollót* többen is lefordították, de az övé még mindig szép, sok helyén még mindig az ő fordítása a legszebb. S úgy vélem Babitsnak *Divina Commedia*-fordítása az övé nélkül nehezebben s kevésbé tökéletesen jött volna létre. Nyelvének ódon színezetével és nemes egyszerűségével a *Nibelung-ének* fordítását érezzük a legtökéletesebbnek. Legtöretlenebb úton azonban akkor haladt, amikor a nagy tudást, nyelvkészséget, műgondot igénylő *Divina Commedia* fordítására vállalkozik. Kálvinista püspök, mikor a legnagyobb és leginkább katolikus eposzt fordítani kezdi ... Hogy ő maga is próbára tevőnek érezte a műfordítást, kedvesen jellemzi egyik családi versében. Könyörög a gyermekeinek:

Esengve kérem (fönn akadtam
Dantéban egy fogas helyen):
„Csak addig hagyjatok nyugodtan,
Míg ezt a rímet meglelem!“

Irodalomtörténeti jelentősége, hogy amikor a költészet kelmeiséggé kezdett válni, fejlesztette a műzslést és közvetve emelte költészetünk szintjét klasszikusok fordításával. Azok egyike, akik a *Bánk-bán*-t felgördítették drámai irodalmunk magaslatára, az első, aki az *Ember tragédiájá*-nak első részletes világirodalmi összehasonlítását adja. Sok ma is aktuális kérdésnek ő az első felvetője és első helyes megvilágítója. Nem gyűjtött ugyan új tüzeket, de szelleme magasan égő fáklyákon gyúlt fel. A költészetnek különös és új szépségű virágait nem nevelte, de a legszebb növésű európai irodalmi virágokat a magyar talajba átplántálta. Nem termelt aranyakat, de az európai költészet aranyhegyeiből kibányászta és hozzánk átmentette a legnemesebb darabokat. Úgy tett, mint az a festőművész, aki hogy Raffaellé nem született, azt a nemes mesterséget vállalja, hogy a halhatatlan értékű munkákról pompás magyar rézkarcokat szerez. Ha Szász Károly megjelenése a magyar irodalomban nem is rendkívüli, de vitathatatlan, hogy ennek némely parlagon heverő talaját elporhanyította, nemesebb termésre képesebbé tette, – és szellemi tevékenysége ha nem is irodalmi hatásban, de terjedelmében majdnem Kazinczy-méreteket mutat. S valameddig olvasni fogják a magyar *Nibelung-éneket*, Shakespeare-t, Molière-t, Dante-t, e világszellemek élvezetének ízében Szász Károlyt ott fogjuk érezni. Életfája „dúsan kihajta, s arany gyümölcsök függenek ma rajta“.

(Szeged)

Kutas Kálmán

WANDA

Goethe óta hajlandók vagyunk a művészettörténet démoni kapcsolataiban a tudatalatti vagy -fölköti, fenntartó, megőrző erőt látni, amely lehet ugyan emberi nyomorúságnak okozója, amely a művészt hajlja, kínozza, de sohasem veszélyezteti benne az alkotást, azt, ami egészséges és életrevaló.

Hauptmann *Wanda*-jában azonban a művész démoni szenvedélyével küzd, amely benne az alkotót akarja elpusztítani. Itt a démoni erő a művész énjének az a része, amely az egészséges alkotással szembeszáll. Már munkásságában is kifejezésre jut a belső bizonytalanság. Alkotása nem nyugodt, folytonos haladás a kikristályosodás, a megoldás felé, hanem az alkotás szükségessége mintegy rohamszerű ösztön: túlfeszített szorgalommal veti magát munkájára, majd hirtelen kimerül és szembeszáll a megalkotottal.

A szerencsés momentum, mikor Haake-t, a hőst szerelme és művészi akarása egymást kiegészítve első nagy alkotásra ösztönzik, a regény keretén kívül esik. A cselekmény megindulásakor a két erő szembenáll egymással: Wandától való elszakadása teszi először látóvá a művészt a démoni szenvedély és művészi ereje közötti meghasonlással szemben. „Legjobb volna, ha futni hagynád“ – sugallja a belátás. Tény pedig az, hogy közelében marad és nem is gondol másra. – Ez a meghasonlás azonban azt eredményezi, hogy lassankint elértektelenedik számára szenvedélyének tárgya. Itt igazi tragikum csírája rejlik: az élet nem követi többé az érték vonalát és tettei mégis szükségszerűek, énjéből fakadók, lényéhez tartozók.

Kérdéses csupán, hogy vajjon Hauptmann kimerítette-e ezzel a szembeállításal a művészetlet antinomiáját. Hogy a démoni erő – ha ezen most a tudatalattinak a művészi alkotásra tett gátló hatását értjük –, ha mint szenvedély egy uccalány iránt jelentkezik, igazán megdöntheti-e egy művész élethitét és alkotásának szükségszerűségét? Hogy Haake kiszolgáltatása valamivel szemben, ami rajta kívül áll, igazán kifejezése vagy szimbóluma-e a művészi alkotás oly rendkívül differenciálódott és bonyolult problémájának?

Itt tűnik ki a konceptus szűkkeblősége, a látószög elferdülése. Hauptmann a modern élet differenciáltságát talán mégis túlságosan egyszerűnek látja. Talán nem tudott a naturalista körültekintésből az expresszionista áttekintésig följutni, ha hősének kérdését a vagy-vagy formára egyszerűsíti le: „... entweder ich hole Wanda zurück, oder ich gebe für die ganze Kunst, meine ganze Karriere, das ganze Deutschland, Italien und meinetwegen Griechenland, alle Orden und Ehrenzeichen der Welt, alle Goldstücke und Geldsäcke, ja, für das ganze Leben keinen Pfifferling!“ (47). Hauptmann sematizál, de nem monumentalizál. Az expresszionista a problémát a *ma* problémájává sűrítette volna (öntudat szemben az étellel), vagy az egyes ember és a tömeg szembenállását emelte volna ki. Hauptmann azonban csak általánosít: az egyes eset kereteit tágítja, de nem mélyíti. És ebben hű marad önmagához és a naturalizmushoz. Nála nem az individuális érték áll szemben a kollektív értékkel, hanem az egyes ember egy társadalmi osztállyal. Haake harca nem kozmikus lázongás, hanem idegekből kiinduló nyugtalanság. Az *országút*, mint a társadalmi közösségeken való kívülről állás szimbóluma, egyenes következménye ennek a beállítottságnak. Az országúton hajtanak bennünket a dolgok: a naturalista hős pedig szereti, ha hajtják. Ő nem küzd a „csak azért is“-ért, ő nem ismeri az „ámbár“-dacát. Konstatál. Elismeri a tényeket önmagában és önmagán kívül és végül lemond arról, hogy bármiért is helytálljon a tényekkel szemben: „Die Landstrasse ist eine Philosophie, man trifft da die wahrhaften Philosophen. Gewiss, die Welt hat sie ausgespien. Aber mancher lebt lieber ausserhalb als innerhalb einer Welt, deren Masschinerie ihn zum Rädchen oder sonstwas versklavt und ihm die Seele im Leibe mordet. Man macht nicht mit. Und wird man gestossen und eingesperrt, so lässt man sich eben stossen und einsperren, friert, hungert, tut, was weiss ich, weil man weiss, dass man ausserhalb der Gesellschaft ist, manchmal oberhalb, manchmal unterhalb, und in diesem Fall wird man natürlich immer wieder, wenn nicht zertreten, so doch getreten“ (49–50).

A gondolati konceptus szűkkeblősége mögött azonban gyakran rejtőznek művészi nagylelkűség lehetőségei. Hauptmann hű maradt első legtermékenyebb periódusához, amennyiben nem fejlődött ki benne az expresszionista költészet erős gondolati eleme. De abban is igaz, becsületes naturalistának tekinthető, hogy egy bizonyos embertípus mesteri ismerője és költője maradt. Ez a típus a gyenge, az élettől elragadott és eltaposott, a hétköznapot küzdő ember. *Wanda*-ban is köszönhetjük a régi jó ismerősöket. Haake, a hős maga, aki életének nagy nyomorúságát mindennapi ivásba fojtja, méltán szegődhetik Crampton kollégához, a zseniális, részeges professzorhoz. A kis Wanda, aki szenvedélyét hazugsággal határos ravaszsággal egyesíti, az anyagi javak iránt való erős érzelme folytán inkább a *Biberpelz* hősnőjéhez, mint bármely más Hauptmann-i nőalakhoz hasonlítható. Itt van mindenekelőtt a cirkuszigazgatóné, aki hosszú és gazdag tapasztalatai alapján megalkotta a maga számára lehetséges fogalmakat az életről és akinek filozófiai rezignáltsággal határos bölcsesége minden testestől-lelkestől naturalista embernek igazságot kell, hogy jelentsen: „Glauben Sie mir, mein Herr, dass man doch wohl nicht immer der Schmied seines Schicksals ist. Sie wissen auch nicht, wenn Sie glücklich eine Litersprosse ersteigem, ob die Leiter nach unten oder nach oben führt. Sie denken vielleicht, sie führt nach oben, und kommen zu Ihrer Verdutzung unten an“. (34.) A „klaviatura“ az, ami mérvadó; (az igazgatóné eme állandó kifejezésével gondoljunk hasonló esetekre Hauptmann-nál és mindjárt kitűnik, hogy hogyan tud egy szóval egy embert jellemezni) a klaviatura pedig azt jelenti, hogy fölhangolnak, kihasználják, játszanak velünk erőik, amelyek bennünk, vagy fölöttünk, de mindenesetre nélkülünk intézik sorsunkat.

Teljes lesz a kör a fiatal elzüllött „báróval“, az igazgatóné barátjával. Majdnem monumentálissá válik panasza, majdnem egy egész nemzedék szószólójává emelkedik, amikor kifejezést ad annak a benső kínzó vágyakozásnak, amely az erőtlenekeket és megingottakat a keret, a kollektív érték, a megmentett tévhit felé hajtja: „Was soll man mit diesem *laisser-faire, laisser-aller* amfangen, wenn man sich an etwas entschliessen, an etwas anklammern will? Ick will mich durchhaus an etwas anklammern. Ich muss geführt, gelenkt, ermutigt, getröstet und absolviert werden, wenn es nötig is. Ich muss nicht auf etwas stützen können“.

Legjobb tudásával Hauptmann a 19. századba tartozok. Még ma is a jóságos meglátást és együttérzést, a bele-élés és magáévá-tevés nagylelkűségét csodáljuk benne, nem pedig a kérdések összesűrítését és áttekintését. *Wanda*-ban is a „legzseniálisabb állapotba“ nem az, mikor hősével érez és ugyanakkor fölötte is áll, hanem amikor hatalmába ejti ennek a művész-munkásnak, vagy munkás-művésznek szívós életerejét.

(Szeged)

Márer Erzsébet

ARANY PÁRIZSI CENZORA

Törődött-e Arany politikával vagy sem, nem tartozik ide; annyi azonban tény, hogy abban az időben, mikor Petőfit, a magyar „Tyrtaeus“-t, nemzeti törekvéseink megtestesítőjeként ünnepelték, ugyanakkor Arany politikai tapintatáról nagyon rossz véleményt formált Párisban a „magyarbarát szakkritika“.

E szakkritikáról meg kell jegyeznünk, hogy az a legsajátosabb keveréke volt a történeti, politikai,

világnézeti s néha irodalmi meggondolásokból kiinduló mérlegeléseknek, melyeknek legfeljebb a magyar érdekek szolgálatának közös szempontja adott ilyen-olyan egységet. Elképzeltetni, hogy e főleg politikai célú propagandának mennyire volt lényeges érintő az irodalmi megnyilvánulása. Akik a magyar ügy mellé szegődve a francia közvélemény tájékoztatásának feladatát vállalták, azok munkamegoszlás híján eleve olyan specialistáknak tekinthették magukat, akiknek kötelességük a magyar éle egészére terjeszteni ki figyelmüket. Ez írók egyébként is polihisztor hajlamúak s valamelyest egy európai liberalizmus, hogy úgy mondjuk, szellemtörténezeinek tekintik magukat, s ennyiben érdeklődésük szinte kontinentális méreteket ölt; de e széles horizont mellett mily kevés szakavatottság, s a roppant befogadóképesség mellett mennyi félszeg; botlás fér meg!

Példa rá a Sorbonne egyik tanárának, Saint-René Taillandier-nak az esete, aki ugyan magyarul nem tudott, de Kertbeny Károly gomba módra termő német fordításai alapján Liszniai Kálmánig az egész 19. századi magyar költészetet képes ismertetni a *Revue des Deux Mondes*-ban (1860), épúgy mint később Kecskeméthy Aurél könyve nyomán cikksorozatban foglalkozik Széchenyi életével és politikájával. Bennünket illető ismeretei természetesen felületen mozgók, jóakarata azonban elvitathatatlan, bár nem kizárólagos. Például a csehek époly közel állnak hozzá, mint a magyarok, s így lesz egyik könyvének címe, melyben e két „elnyomott“ népre vonatkozó cikkeit gyűjti egybe: *Bohème et Hongrie* (1869).

Taillandier említett irodalmi tanulmányában, melyet Kertbeny külön is kiadott (Paris, 1863), Arany igen pórul jár. S hogy okot is mondjunk, költőnk alighanem azzal játszott a francia kritikusának kezét, hogy a cseheket illető ártatlan csipkelődése nehezen volt beleilleszthető abba a harmónikus konföderációs keretbe, melyet a népek szolidaritásának ez a keresztényi lelkű ideológusa a Habsburg-monarchia területén élő nemzetek javára elképzelt. Ez a csalódása válthatta ki aztán azt a törekvést, hogy Aranyban egyéb kifogásolni valót is találjon, ami, mint látni fogjuk, minden különös fáradság nélkül sikerült is.

Ne felejtjük el, hogy szemléletében az irodalom mindenekelőtt mint egy nép élethez való jogának biztosító szerepel. Szerinte a szellem jobban véd, mint a kard, s az abszolutizmus néma küzdelmeinek idején megnyugtatólag állapítja meg a magyar irodalomról, hogy az „komoly jogcím egy nemes faj követeléseinek támogatására“. Ebből és minden más szempontból kétségbevonhatatlannak tartja Vörösmarty és Petőfi elsőségét a magyar költészetben; de nem hiszi, hogy hozzájuk Arany csatlakozhatna harmadiknak, másrészt igazságtalanságot lát abban, hogy Garayt csupán másodrangú költőnek tekintik. Úgy véli, hogy Garayt messze fölébe kell helyezni Aranynak, s e kijelentését avval indokolja, hogy *Kont* írójában több a gondolati erő, míg a *Toldi* szerzője mellett tisztán csak formai előnyök szólnak ...

E baklövésnek elégséges magyarázatul szolgálhat-e az, hogy – mint maga is bevallja – külföldi létére ő természetesen kevésbé tudja értékelni a formát, mint a kifejezésre juttatott eszmét? Nem hinnék. E tótágasra állított értéksornak igazi motivuma abban rejlik, hogy Arany költői realizmusa vajmi kevés alapot nyújtott arra, hogy ahhoz a patetikusan szubjektív és forradalmian lázas irodalomhoz sorozzák, melyben megszokták a magyar politikai és szociális törekvések hordozóját látni. Idegen barátaink szemében a magyar irodalom mindenekfelett a nemzeti ellenállás leghatékonyabb fegyvere s innen van az, hogy Taillandier is oly lelkes elismeréssel szól pl. Garay történeti balladáiról, melyek, mint írja, kézről-kézre adható emlékmékként hozták forgalomba a nemzeti mult tragikus tényeit, hogy ne engedjék elfeledni az ősök heroizmusát s a bosszút, amivel az utódok tartoznak.

Ilyen beirányozottság mellett tehát nem lephet meg az, amit Taillandier a *Toldi*-ról és a *Murány ostromá*-ról mond. A *Toldi*-t mindenki jól ismerheti, mivel a középiskolában az egyetlen olyképp megtárgyalt irodalmi alkotás, amelyhez megközelítő módon kellene tanítani a legtöbb klasszikusunkat, – de kinek jutott volna eszébe valaha is, hogy e népiesen történeti idillben valamely kor társadalmi problémáinak megjelenítését keresse? Mert kritikusunk szerint a költemény két harcban álló testvére szociális ellentéteket érzékeltet: a rossz bátya a nemesség, a keményöklű öcs pedig a föld népe. A jó Ilosvai a maga századához nyilván ezt a jelképes felszólítást intézte versével: „Büszke mágnások, Árpád fiai, ti méltatlan jogok s barbár privilégiumok urai, a haza megmentője nem egyszer az a nép volt, melyet most kifosztotok és eltapostok“. Ez a szemrehányás megállta helyét a XVI. században, de az 1848-as magyar nemesség le tudott mondani előjogairól, hogy mindenkit egyenrangú testvérül fogadva harcolja ki a nemzet függetlenségét. Tehát míg Ilosvai szimbólumának megvolt az értelme a maga idején, a mai *Toldi*-ról ezt nem lehet elmondani: *publié aujourd' hui, le poème de Toldi n'a plus de sens.*

De vannak itt még egyéb hibák is. S ha a kritikus kifogás alá vonja őket, csak azért teszi, mivel: *il ne faut pas ménager les avertissements à la littérature d'un peuple qui a de si sérieux devoirs à remplir.* A figyelmeztetés ezúttal sokkal komolyabb, amennyiben a nemzetiségi összetűzés végzetessé válható veszedelmére utal. A gyűlölködést ugyan lelohasztotta az abszolutizmus nyomorúságának közösen viselt sorsa, jobban kellene ügyelni azonban, hogy semmi ok ne legyen annak az ellenségeskedésnek a fellángolására, ami 48-ban egyszer már vesztét okozta a magyaroknak. Mindamellet mit látunk? A *Toldi*-ban az ellenszenv célpontjául egy cseh bajnok van kiválasztva, „azaz egy olyan fajnak a képviselője, melyet Magyarország csak nemrégiben még elnyomott (!), de amely valóban arra hivatott, hogy

szövetségese legyen“.

A cseheknek ez a „kipécézése“, hogy folytassuk a gondolatmenetét, hát bizony nagyon szerencsétlen gondolat. De mennyivel jobb az, mely a *Murány ostromában* egy közönséges árulást von a költészet rokonszenvet keltő fényével körül, nem véve tekintetbe azt, hogy itt a szabadságukért felkelt magyarokat árulják a Habsburgok javára? Csodálatos, hogy Arany ebben nem lel semmi kivetni valót! Petőfi ugyan, igaz, szintén megénekelte az esetet, de ő inkább csak felvázolta a történetet s az egész csupán egy költői szeszély játéka, ami megbocsátható. De egy egész poémában foglalkozni vele! ... De hagyjuk. Mégis csak az a derék G a r a y tudta igazán, mit kell.

Amint megítélhető ebből, A r a n y nem valami fényes külföldi carrière-nek nézett elébe. Okai ennek sokkal kézenfekvőbbek, semhogy magyarázgassuk, annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy politikai nézeteinek vagy éppen a faji türelmetlenségnek, amit Taillandier felfedezni vél benne, semmi köze e sikertelenséghez. Annyira nem, hogy például az itt koronatanú számba jövő *tótok*, akiket Taillandier nyilván az akkor már erősen érvényesülő szláv propaganda hatása alatt teljesen azonosít a csehekkel, mindig szerették Aranyt s tanultak is tőle, mint azt nemrég egy prágai professzor kimutatta,¹ míg ellenben az Európa-szerte rokonszenvvel fogadott Petőfit legtöbbször idegenkedéssel nézték. S különös, hogy ezt a türelmetlen magyarságot, ami tökéletesen hiányzott Aranyból, Taillandier nem tudta észrevenni Petőfi-ben. Pár évtizeddel később majd egy magyarul is tudó fiatalabb történetíró társa kell, hogy kimondja, A r a n y javára billentve a mérleget, hogy Petőfi forradalmi költészetét bizonyos tartózkodással kell értékelnünk. Miért? Ép a nemzetiségi viszonyokra való kifolyása miatt. Így változnak nyugaton – a politikai divatok.

*

Hogyan érintette A r a n y t ez a meglehetősen erélyes s a mellett teljesen igazságtalan kritika? Eddig kiadott levelezésében nincs nyoma, hogy tudott volna róla, azonban szinte kizártnak tartják, hogy ne jutott volna el hozzá a híre. S ha talán fölöslegesnek, méltóságán alulinak tartotta, hogy tiltakozzék ellene vagy akár csak komolyan is vegye, bizonyos, hogy sohasem felejtette el. Említettük, hogy e cikk a *Revue des Deux Mondes*-ban jelent meg, 1860-ban. Tizenhét évvel később írja Arany *Kozmopolita költészet* című költeményét, mely így kezdődik:

Nem szégyellem, nem is bánom,
Hogy ha írnom kelle már,
Magyaros lett irományom
S hazám földén túl se' jár;
Hogy nem „két világ“ csodája –
Lettem csak népemből egy ...

Mi ez a „két világú“, amit ő maga is idéző jelbe tesz, ha nem az idézett szemle címére való irónikus célzás? Ilyen szólásmódja nincs a magyar nyelvnek s nem is effélet akart ő használni. Az érzékeny, szerény, nem minden kesernyesség nélkül visszavonuló A r a n y emlékezett meg vele kétes sikerű nemzetközi szerepléséről, a *Revue des Deux Mondes* cenzoráról.

(Budapest)

Tóth Béla

SZABAD-E DÉVÉNYNÉL BETÖRNÖM ÚJ IDŐKNEK ÚJ DALAIVAL?

A Pesti Napló máj. 5.-i számából vesszük át Klebelsberg Kunó gróf alábbi cikkét.

A dy Endre egyik legszebb versében, amely úgy kezdődik, hogy *Góg és Majóg fia vagyok én ...*, a maga személyére vonatkoztatva felvet egy kérdést, amely sokkal több, mint A dy saját költészetének problémája, mert magában foglalja egy Ázsiából Közép-Európába került nép egyik létkérdését. *Verecke híres útján jöttem én, fülembé még ős magyar dal rivall, szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?* A tősgyökeres magyar családból származott A dy az akkori nyugatos francia dekadens költészet, különösen B a u d e l a i r e és V e r l a i n e befolyása alá került, ezzel a nyugatos iskolával jött az ország nyugati kapujánál, Dévénynél, az akkori időknek ilyen új dalaival. A dyt mingyárt kezdetben sokan támadták és a harc még most sem ült el.

¹ P. Bujnák: Ján Arany v literatúre slovenskej, Praha 1924, 198. l.

Támadták, mert iránya új volt és az új dolgokra, tapasztalás szerint, rá szokták vetni magukat a konzervatívabb érzésű emberek. De támadták azért is, mert a francia dekadens költészetnek behozatalától a magyar erkölcsök épségét féltették. Ady vállalta a harcot, *fülembe forró ólmot öntetek, legyek az új, az énekes Vazul*, – mondja s majd hozzáteszi: – *de addig sírva, kínban, mit se várva, mégis csak száll új szárnyakon a dal s ha elátkozza százszor Pusztaszer, mégis győztes, mégis új és magyar*, Ady lényegében tisztán látott; elátkozták és mégis győzött, irányát az új költői nemzedék sok tekintetben magáévá tette és magyarságát sem lehet kétségbevonni. Ha eltévelyedéseit a költő hagyatékából kivesszük, nagyszámú költemény marad meg, amely a magyar irodalomnak örök értéke.

Am Ady, versében, talán öntudatlanul, az ő költészetén messze túlmenő jelentőséggel bíró nagy magyar problémát vetett fel. A magyarság Ázsiából jött, erőteljes faji tulajdonságokkal, amelyek több mint ezer év óta nem mosódtak el. De ide kerültünk Európa közepére, a művelt nemzetek közé, ahol erős a művelődési és a gazdasági verseny, ahol sokkal nehezebb ma megélni, mint a földgolyó bármely más pontján. Ha fenn akarunk maradni, meg kell tartanunk a nemzet sajátos tulajdonságait, de ugyanakkor teljesen európai színvonalra kell emelkednünk s tanulnunk kell a bennünket körülvevő nemzetektől. Hogy e két szempontot össze tudjuk-e egyeztetni, attól függ nemzetünk jövője. Csodálatos, hogy az Ady-féle problémameglátás mennyire azonos Széchenyi gondolkodásával, aki világosan felismeri a kelet népének sajátos tulajdonságait, azokat konzerválni akarja és egyúttal reformeri hevében folyvást a külföldi, különösen az angol példákra hivatkozik.

Mikor Trianonban velünk a hálátlan Európa, amelyet a török barbársággal szemben századokon át védelmeztünk, olyan igazságtalanul és kegyetlenül bánt, sokan azzal a programmal reagáltak, hogy szakítsuk meg a kapcsolatot a nyugattal és vegyünk keleti orientációt. Azt mondták, hogy a reformerek egész sora Szent Istvántól Hunyadi Mátyáson át Széchenyiig mind nyugati kaptára akarták húzni a magyart, ezzel azonban felkorbácsolták maguk és terveik ellen a nemzet ösztönös és ellenállását, nem találtak és nem találhattak igazi megértésre s kisebb-nagyobb erőszakkal olyant oktrojáltak a magyarságra, amelyet az lelkében igazán fel sem vett, lényegének megtagadása nélkül fel sem vehetett.

Az ilyen szélsőséges beállítás a nagy létkérdést ad absurdum viszi, mert ha igaz, hogy a nagy korszerű reformokat a nemzet lelkileg nem fogadja be, akkor Európa közepén nyilván el vagyunk veszve.

A probléma azonban megvan, vele szembe kell néznünk és jelentőségét mindig világosabbnak és nagyobbknak látom, valahányszor külföldi útról magam is Dévénynél bejövök.

*

Nemrégiben éppen a Pesti Naplóban elemeztem nemzeti katasztrófáink különféle természetét. A nagymajtényi fegyverletétellel egybekötött szerencsétlenségünket abban láttam, hogy a megelőző korszak virágzó nemzeti és irodalmi élete után az arisztokrácia a bécsi kultúrmillióben német és francia irányban fajzott el. Itthon pedig a latinos iskola középnevelésünk és honoráciorjaink gondolkozását és nyelvérzékét rontotta meg. Még az irodalmi megújulási törekvések is franciás, deákos, németes irányokkal kísérleteztek, míg a végén előtört a népiesség gondolata, amely Petőfi-ben és Aranyban testesült meg legtokéletesebben. Nyelvünket és költészetünket a nép nyelvéből újtottuk meg, nagy zenészeink, Erkel és Liszt, népies motívumokhoz nyúltak vissza, az építészetben Lechner Ödön, de általában díszítőművészeink a népművészet formavilágát lesték el. A magyar nép a maga konzervatív lelki beállítottságával, hajlamaival és szokásaival századokon át a nemzeti öskincs hűséges őrzője. Éppen azért tölt el aggodalommal, hogy miután nemzeti viseletünk már háttérbe szorult, újabban a magyar nóták helyett már a jazz járja és nemzeti költőink helyett *Nick Carter* és hasonlókat olvasgatnak. A magyar állandóan a külföldi életet állítja szenzációs módon a nép szeméi elé. A magyar népnek éppen őseredetisége van így egyszerre minden oldalról megtámadva. Ezzel szemben egész öntudatosan fel akarom venni a harcot. Gramofonnal és rádióval újra meg akarjuk teremteni a magyar dal kultuszát. Magyarország összes oktatóihoz, különösen a néptanítókhöz legközelebb újabb körlevéllel fordulok, amelyben buzdítani akarok népies költők rendszeres olvastatására, nemcsak az iskolákban, hanem a népkönyvtárak révén a felnőtteknél is. Művészeti politikánk keretében jutalmazni fogjuk a nemzeti díszítőművészetnek további ápolását a nép széles rétegeiben és piacot igyekszünk teremteni a magyar népművészet termékei számára.

A *nemzeti* leginkább a szépirodalomban és a szellemi tudományokban tükröződik. S ezért nagyon örvendetes, hogy míg közvetlenül a háború után a magyar szépirodalomban a háború előtti divatnak mintegy folytatásaként még elég erősek voltak a külföldi befolyások, addig a huszas évek második felében úgy a tárgyi megválasztásában, mint a feldolgozásnak szellemében a nemzeti sokkal erősebben érvényesül. A szellemi tudományokban is ügyelni kell, hogy ha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon.

*

Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszúlja magát, ezek számára,

Dévénynél szélesen ki kell tárnai a kaput és jöjjenek ott sokan, nagyon sokan; mentül többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.

De ezen túl mit csináljunk a politikai irányokkal? Sokan a külföldi, különösen a nyugati befolyások alatt a politikában a demokráciát értik, de a dolog nem ilyen egyszerű. Hiszen a fasizmus elméletileg megtagadja a demokráciát és újabban érdekképviseleti alapon szervezkedik. A spanyol direktórium, ha nem is azonos, de rokon elgondolásból indul ki. A párizsi és a legutóbbi berlini eseményekből pedig látjuk, hogy a kommunizmus egyre jobban szorongatja a demokráciát és perfidül felhasználja a demokratikus alkotmányok által biztosított mozgási és agitációs szabadságot oly rendszernek diadalra juttatására, amely – előre megmondja, – hogy meg fogja semmisíteni ezt a szabadságot. Ha tehát Dévénynél ami ma már csak Hegyeshalmot jelenti, megnyitjuk a határt politikai eszméknek, a legkülönbözőbb impulzusok érnének el hozzánk és én azt hiszem, mi akkor cselekszünk, az A d y tól is említett Pusztaszer szellemében, ha ezredéves alkotmányunkat saját belső helyzetünk követeléseivel képest építjük ki szervesen és a magyar géniusznak megfelelő szabad szellemben.

Amikor nagy porosz kollégám, Becker, körülvitt a német egyetemi városokban, Göttingában óriási természettudományi kutató intézetet mutatott, ahol bárminő sebességű szelet, báminő erejű vihart óriási készülék segítségével mesterségesen lehet előidézni. Ebben a szélben, ebben a viharban próbálják ki a németek a repülőgépeket, amelyekkel száguldani akarnak, megrövidítve tért és időt. Ilyenkor látja az ember világosan, hogy Európa közepén mennyire nem veszíthetünk időt a természettudományok, a technika, a gazdasági és az orvosi tudományok terén. Dévénynél ezekkel a felismerésekkel jöttem be, a mostani új időknek új szükségleteivel.

BORNEMISSZA POGÁNY BÖLCSEI

... a reneszansz korában vagyunk és e korban általánosan megfigyelhető, bizarr jelenség a költők valódi, hétköznapi és költői életének kiáltó ellentéte. Dante Beatricé-ját nehezen képzeljük el többgyerekes, tisztos polgárasszonynak, Ronsard bolondos és zsu-gori nőnek nevezi Héléne-jét magán-levelezésében ... Balassa pedig Júliájától kötelezvényre 1400 forintot vett kölcsön s miközben lángoló versekkel ostromolja, egy levelében cinikus és drasztikus kifejezéssel élve arról értesít, hogy ...
Eckhardt Sándor, Napkelet 1924, 4:165.

Balassi platonizmusát nemcsak Balassi platonizmusa,¹ hanem Balassi környezetének platonizmusa is bizonyítja. Ha tanítványánál, Rimaynál ott fényeskedik Platon csillaga,² még frappánsabb milieu-jellemző ereje lehet mesterének – Bornemissza Péter prédikátornak – írásában a minduntalan föl-fölbukkanó Platon-név. (Hol van ma az a prédikátor, aki egy divatos spiritualista filozófus nevét, a Bergsonét, annyiszor ajkára venné, mint ahányszor XVI. századi őse a humanisták szentjét, Platon-t emlegeti?)

Bornemisszában is két világ ölelkezik és harcol, mint neveltjében: a középkor öröksége és az újkor feltörő szelleme. A kétféle energiát, amelynek elektronjai egy mag körül zsibonganak, nem lehet semmiféle analízissel különválasztani. Csak arra lehet utalni, hogy kifelé milyen szintípusokat sugározott ez a belső mozgás. Eszméi között ott látjuk a tekintélytisztelet bálványait: keresztény szentatyákat és pogány, világi bölcseket békés elvegyülésben, amit a középkori példák gyümölcsöseiből és virágos kertjeiből jól ismerünk. De Bornemissza eliziumában egy igen gyakran elősétáló Bölcs tünik föl: Platon mester, aki már tudja magáról, hogy ellensége Aristotelesnek ... Tőle is lehet jókeresztény erkölcsöt tanulni, nemcsak a testamentumokból vagy a szent doktorok írásából. Igaz, hogy valójában mégis csak az ördög műve az antik filozófia, mert hiányzik belőle az evangéliumi cél. De akkor is inkább Platon és Seneca legyen a vezérünk, mint a lator epikureisták, akik világi fertelmességekben fűrésztik magukat. A humanista, aki előtt nyitott könyv az ókor bölcsesége, elfordul tőlük. De ha modern és az új század gyermeke akar lenni, akkor elfordul a bálványimádó papistáktól is, akik sötétségbe zárkoznak az új Világosság előtt. Ez a támadó protestantizmus a derengő Fölvilágosodásnak első eszmélkedése ...

És mindez a gondolatkomplexum – egy új és gögös spiritualizmus harcba-indulása – a legrusztikusabb foglalatban, a hanyatló középkorból visszamaradt groteszk-gotikusan barbár izlés és az új chaosz vulgáris csiszolatlanságának nyelvén jelenik meg: a népiesség és spiritualizmus pázmányi uniójának protestáns-humanista előfutárja.

Balassinak volt miből válogatnia: a gombolyag eszményi aranyszálait és durvább fonadékait.

*

Bornemissza pogány bölcsei – görög és deák tanítók – azzal a gesztussal lépnek föl, mint akik hordozói a

¹ V. ö. erre von. Zolnai Béla: *Balassi és a platonizmus*. Minerva 1928.

² V. ö. Thienemann Tivadar, Széphalom 1928:449. Zolnai Béla, Széphalom 1929:43.

bűnös emberiség szabadító igéinek. Sallustius,³ Aesopus,⁴ a szépen szóló Cicero,⁵ a pogány; Josephus,⁶ akinek jámbor predikátorunk a doktori jelleget adományozza, az okos bölcs Aristoteles,⁷ aki vala *plenus ingenio*, Demosthenes,⁸ Cato,⁹ a sztoikus-keresztényi Seneca,¹⁰ a világ alávalóságán mosolygó Herakleitos,¹¹ és a többi „bölcse ség szerető“ „értelmes pogány“: Aeschynes,¹² Isokrates,¹³ Plinius,¹⁴ – a klasszikus ókor filozófiájának valamennyi tekintélye föl vonul, amikor a keresztény hívő előtt az üdvösség útjait magyarázzuk. Egyházi és pogány kultúra: mintha nem is volna ellentét a kettő között. Ez már több, mint a középkori jámbor theologus ahisztorizmusa, amely Trója kontúrjait templom-tornyokkal rekonstruálja ... Itt a humanista tudatos propagandája működik: minél több asszociációval és reminiscenciával hozzákapcsolni a vallásos műveltséget az egyetlen, bámult kulturához, az antik világ csudáihoz és szellemi kincseihez. (Ma már messzire elszakadt a kereszténység ettől a pogány háttértől, amióta a romantika keresztény Európát állított a görög-latin Földközi-tenger helyi ébe.)

Bornemissza nem vallásos buzgalommal, hanem az esztéta-ember (átható örömeivel szedi össze az ókori „szép“ példákat, „nemes mondásokat“, amiket „sok pogány bölcs Philosophusok igen szép szókkal írtak“. ¹⁵ Akit Isten igéjére nevelt, – Balassi Bálint – az emberi ige szépségeire is nevelte. Az irodalom csak eszköz ugyan az üdvösséghez, de ő a kipróbált szépségek útját választja, talán azért is, hogy humanista lelkét megmutogassa, Pórnép, amelyre hallgatta, amúgyse nézte, honnét való a fabula: csak kalandos és tanulságos legyen. Az élő szó nekik, de a könyv tudós közönségnek készült és a tudós közönség akkor még leginkább teológiát olvasott ...

Ez az esztéta-humanista rajongás teljes joggal kérhette a bebocsátást a teologia paragrafusai közé: hiszen az igaz erkölcs normái mindenkor megvoltak. A pogányok is a jámbor életet magasztalták és a pogányokban is megvoltak az Istennek kiváltképpen való nemes ajándéki, amikről Cicero megmondotta, hogy *nulla excellens virtus est sine afflatu divine*.¹⁶ Pythagoras, Plato, Cicero jámbor életűek voltak, akik jó erkölcsre igazgatták az embereket.¹⁷ Nyilvánvaló a tétel, hogy az okos kereszténység nem dobhatja sutba a pogány bölcsesség etikáját. Valóban keresztényi elveket hirdettek ezek az „értelmes pogányok“:

Plato ezt mongya: Hogy minden bölcz embernek egez élete czac az halalrol valo gondolat...

Pyndarus ezt mondta: *Homo somnium umbra*.

(*Prédikációk 1584:573.*)

Cato a röstséget kárhoztatta, Phocylides és Terentius az alázatosságról tettek szép intéseket.¹⁸ A kevelység feddésére ismét Platon a nagytekintélyű példa:

... masnac kevelyseget feddi, mint Diogenes Platoet, mondvan Diogenes: *Fastum Platonis conculco*. Mond Plato: *Conculcas sed alio fastu*. Az az, Midőn Diogenes felhagot volna az Plato szep paplanos agyara az vendegoc előtt, mond: Plato kevelyseget nyomodom. Amaz mond: Nyomodod de mas kevelyseggel.

(*Prédikációk 1584:584.*)

Xenophon, Timotheus, „Plato társa“, Philo, Scipio: jámbor és jeles elveket hirdettek.¹⁹ Még a pogányok is a megbocsátást prédikálták! Életelvük az *autarchia*, vagyis az önmagával való beérés, a sztoikus ethika alapigazsága: „olgy nemes jóság, melly meg tud elegendni az ő saiat marhaival“. ²⁰ Pogány életprincípium, vallástól, egyháztól független eszme, amit egy keresztény theologus ajánl a híveinek ... Ez a pogánybarát kereszténység az egyistenhívés ősi mintáját nem a zsidó praehistoriában, a választott népnél, hanem a politheizmus klasszikus földjein keresti, tanúságot téve arról a nagy prestigeről, amely a pogány mithoigia kulturáját fölébe tette az ótestamentomi szent történeteknek:

A mint a' Philosophusoc az okosság szerint valo Bölczekis Plato, Aristoteles, Cicero, es többec, ezt

³ *Prédikációk 1584:167 stb.*

⁴ *Prédikációk 1854:167 stb.*

⁵ *Prédikációk 1584:443, 447 verso, 533, 598; Énekek 1582:149, 207 verso stb.*

⁶ *Prédikációk 1584:500 verso stb.*

⁷ *Prédikációk 1584:533; Énekek 1582:149, 207 verso stb.*

⁸ *Prédikációk 1584:533, 680 verso stb.*

⁹ *Prédikációk 1584:558 verso stb.*

¹⁰ *Prédikációk 1584:561, 572 verso*

¹¹ *Prédikációk 1584:573 stb.*

¹² *Prédikációk 1584:680 verso stb.*

¹³ U. o.

¹⁴ *Evangéliumok II. 1575:eee2 stb.*

¹⁵ *Prédikációk 1584:167, 284, 297 verso.*

¹⁶ *Prédikációk 1584:447 verso.*

¹⁷ U. o.

¹⁸ *Prédikációk 1584:558 verso, 584.*

¹⁹ *Prédikációk 1584:590 verso 592, 703 verso; Evangéliumok III. 1575:tttt4.*

²⁰ *Prédikációk 1584:455 verso.*

tanítottac, hogy az Isten egy legyen, es az, lelki es öröcke valo állat, es minden ionac oka legyen. Ez az okossagba igen szep esmeret.

(Prédikációk 1584:377 verso.)

A lelkiismeretről „a deákoknak szép mondások vannak“, az örök életről való tanubizonyosságot szintén a pogány bölcselnél lelhetünk, felebaráti szeretetre Cicero tanít, aki a jámborok örök életét is hirdeti – és Sokrates szerint a filozófia nem egyéb, „hanem az halálról való elmelkedés“.²¹

Ime a pogány filozófia, Platon gondolatépítménye, amely a keresztény tanoknak fundamentumául szolgál.

*

A humanista filozófus elmondta a magáét, most a keresztény prédikátor veszi át a szót. Még az ókori spiritualizmus nevében is beszélhet, mikor az Epikureusok ellen fordul. Egészen természetes, hogy a pogány filozófia-történet terminusát beleviszi a zsidó-biblikus milieube:

Az Epicureusokat Christus wrunc disznoknac nevezi ... az Epicureusoc az testi gyönyörűségben, mulatsagban előc, czufolvan az Chnistust egi czodacot kerne ...

(Prédikációk 1584:165.)

A Biblia nem ismer Epikuros-tanítványokat, de a neoplatonista szívesen festi maga elé ezt az ijesztő ördögöt. Az ellenfél maga is a latin kultura stílus-tekintélyét ölti magára: *Nunc edamus ac bibamus post mortem nulla voluptas* – ez az a kárhozatos bölcsesség, amely ellen filozófus és keresztény egyformán hadakozni tartozik.

De nem lehet elég az üdvösségre a platonizmus sem: a görög spiritualizmus bámulója keresztényi engedelmességgel állapítja meg ezt a fegyelmező tételt. Az a néhány derék Bölcs nem tudta megjobbítani a pogány világot:

A ki el tudna gondolni az regi Pogan Bölczec ideiet, mikor Plato, Aristoteles, Cicero elt, szörnyű balvanyozásokat, es ektelen Isteni tiszteleteket talalna meg ő magoc közt is, Midön soc Isteneknac aldoztac, Madar nézesből jövendöt beszéltec, Es töb utalosságokat czelekettek.

(Prédikációk 1584:280 verso.)

Két hiányossága van az antik spiritualizmusnak. Az egyik az, hogy embertől származik, a másik, hogy nem Istentől van, hanem az ördög műve. Ne a minnen okosságunkból, hanem az Isten igéjéből tanuljunk, akkor nem csalattatunk meg az ördögtől!²² Plato sok üdvös igazságra rájött, de nem ismerte Krisztust, azért az ő jámborsága nem lehet elég az üdvösségre:

... az Philosophusoc az okosság szerint valo bölczec, mint Aristoteles, Plato, Cicero, noha resz szerint valami keves reszeit ertettec az Isten Tövenyenec, ki Adam romlása után maradot az emberi természetben ... ez Bünről Nem Hinni az Christusba, semmit nem tanulhatsz Platotul ... Annibal mertekletessege, Scipio szemermettessege, Plato bölczesege az idvössegre semmit nem használhattac ... Ezt az okosság szerint valo esmeretről mondam: Melly ha tisztan meg maradhatna is, az mint Plato es töb okos bölczec salditottac, noha alkalmas volna, de azért elég Isten előtt nem lehetne, Mert ez czac valami kitsiny reszeczkeie az esmeretecne, a ki előszer Adamba teremtetet vala ...

(Prédikációk 1584:307, 373, 378.)

Emberi bölcsesség emberül vész el, mint a lant-pendülés, elmúlnak a legszebb igék, kétséges álom a legeszményibb világkép is:

Es olly okos bölcz volnalis mint Plato, Aristoteles, Cicero, Demosthenes, Eschines, Galenus, Hippocrates ... mind ezek mint az lant pendules el mulnanac ... Plato is az emberi bölczeseget *dubium Somniumnac*, ketseges alomnac nevezi.

(Prédikációk 1584:533, 618.)

A világ mulandóságát nem is a női Szépség hervadása illusztrálja, hanem az emberi bölcsesség szomorú sorsa, amely énekre inspirálja a humanista theologust:

Hova lön Julius nemes hatalmával,
nova lön az gazdag ő lakodalmával,

²¹ Prédikációk 1584:709, 720, 443, 590.

²² Prédikációk 1584:297.

avagy az Tullius szepen szolasaval,
vagy Aristoteles böls tanitasaval.

(Énekek 1582:149.)

Bármennyire is – kötelességszerű – elhárítással fogadja Bornemissza a pogány-laikus ethika szupremáciáját, haragja mégsem az antik-pogány világ ellen fordul. A humanista reformátor nem látja a klasszikus gondolatvilág destruktív hatását, mert az igazi ellenség az új Rómából jön ... Az ókori derengő homály semmi ahhoz képest, hogy „a Papaság alat minemü szörnyü setetsegeben vala ez vilagnac nagy resze”²³ *Török, zsidó, pápás, eretnek, tolvaj, kóborló, lopó, szemfényvesztő, varázsló, barát, apáca szerzet, bálványozó pap*: – ezek a szavak szinonim és stereotip megjelölései stílusában a Rossznak.²⁴ Van ebben valami magyar virtus, amely okoskodva vitáz a napimádó bölcsekkel, de élet-halálharcra förmed, mihelyt a pápaság bálványozását látja maga előtt. A görög bálványimádásnál sokkalta veszedelmesebb a pápások pogány istentisztelete, ezek a külső pepecselések: a bájoló ördög babonázza így a szegény emberi nemzetet.²⁵

A hamis próféták, *jesuvita szerzet*, „eretnec es dögletes velekedések” kárhóztatásától²⁶ már csak egy lépés a Fölvilágosodás, amely a Fejedelemmel szemben demokratikus elveket hangoztat és a vallás érzelmi kilengéseit hűvös ésszel mérsékli, józan magyar humorral kárpálja ...²⁷

Bornemissza itt átrendül a másik végletbe: „égben röpülés” helyett leszáll a népkönyvek és trufák reális talajára. A platonista hitnek exponálása után azon a hangon szólal meg, amely inkább illett volna egy józan, Rabelais-i életbölcseiséghez. Isten mindent azért teremtett, – írja egy helyütt,²⁸ falusi-konkrét okoskodással – hogy nekünk legyen, mert neki nem kell sem bor, buza, lúd, tyúk, madár, halak, vadak, káposzták, vetemények, sem nem kell neki szűr, guba, suba, kamuka, gránát, skarlát, karafia ... Szinte versbeszedi a világi sok jókat, a gyöngébbek kedvéért, mert nehezebb megérteni a gyűjtőneveket, elvontabb fogalmakat. Így kerül össze írásaiban az asztrologia a veteményeskerttel. Lélekgyógyító házipatikájában a platonista méreg finomabb ellenszere mellett ott vannak a drasztikus orvosságok is, népies, tüskés szóvirágok, amik babonák vagy „sárnak fertője” alkalmával jóhatásúak ...

Groteszk ízlése nem vall humanistára: néha úgy érezzük, mintha valamely „nevető filozófus” tréfálna, aki relativista röhejre fakad a világ dolgai fölött. A paraszt a nemes embert gyalázza, szabó, szócs, varga, ötvös, barbély, deák, kalmár, szakács, kolcsár, mind egymást csúfolják, az véneket az ifjak *vén agebnek* hívják, keresztények a pogányokat rútolják, ők megént viszontag azt művelik: így ír,²⁹ miközben maga is a pápistákat, epikureistákat, „fertező disznókat” rútolja.

A Mester instrumentumának sok húrja van, de nem mindegyik rezdült összhangra a Balassi lantjának melódiáival.

*

A konkluziót könnyen levonhatjuk. Bornemissza Platon-idézeteivel bezárul a platonista gyűrű Balassi körül. Mestere is, tanítványa is névszerint hivatkoznak az Eszményképre, akinek filozófiáját tudomásul nem venni: szinte lehetetlenség a humanista világban.

De van egy negatív tanulság is. Balassi nem követi mesterét a türelmetlen protestántizmus és a rusztikus eloquentia mezejére. Ez is annak bizonyítéka, hogy az egyházi villongásokon felülemelkedő légkörben élt, távol a profán népiségtől és költő-önmagát filozófusi ideálok képére és hasonlatosságára stilizálta.

(Szeged)

Zolnai Béla

²³ *Prédikációk* 1584:412.

²⁴ *Prédikációk* 1584:464, 557.

²⁵ *Prédikációk* 1584:595 verso.

²⁶ *Prédikációk* 1584:470, 481.

²⁷ *Prédikációk* 1584:485 verso; *Evangeliumok* II. 1574:370 verso, 543 verso stb.

²⁸ *Prédikációk* 1584:552. Hasonló naív megjegyzése, mikor a bünt magyarázza: nem Isten akarta a bünbeesést, hanem az ördög hozta Ádám elejbe (*Evangeliumok* II. 1574:10 verso).

²⁹ *Evangeliumok* III. 1575:140 és verso.